

SİVİL TOPLUMUN EVRENSELLİĞİ ÜZERİNE BİR ELEŞTİRİ

Araş. Gör. Dadaşhan Celaledin KAVAS *

GİRİŞ

Sivil toplum, özellikle liberal ideolojinin kavramları arasında yer almakta ve ideal bir toplum modelini ifade etmektedir. Sivil toplumun güçlü olduğu bir siyasi yapılanma genel olarak daha demokratik, insan haklarının daha fazla koruma göre-bildiği, hukukun üstünlüğünün etkin olduğu bir ortam olarak tasvir edilmektedir.

Modern devletin oluşumu, aslında insanların devleti tanımlama ve açıklama çabalarıyla birlikte gerçekleşmiştir. Bu çerçevede sivil toplum, “kavramsal açıdan, insanlar Devlet’i düşünemilmeye başladıktan sonra varolabilirdi.”¹ İnsanların devleti düşünmeye başlamaları ise elbette belirli siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmelerin zorunlu kıldığı bir gerçekliktir. Özellikle devletle çıkar çatışmaları yaşayan bireyle-rin devleti yeniden ele alıp sınırlandırmak ve tanımlamak istemeleri bu gelişmelerle bağlantılı görülebilir.

Elbette sivil toplum kavramına ilişkin bütün tartışmaları ayrıntılarıyla buraya aktarmak mümkün değildir. Ancak sivil toplumun özellikle tarihselliği, belirli bir yaşam biçimi ve ideolojiyle birlikte gelişmiş olması, onun evrensel bir niteliğe bü-ründürülme çabalarını da şüpheli bir hale getirmektedir. Sivil toplum olarak nitele-yebileceğimiz bir toplum yapısı sadece birtakım hak ve menfaatlerin *özgür, eşit ve âdil* bir çerçevede talep edilebilmesinin zemini mi olmaktadır? Yoksa belirli bir ekonomik düzenin, belirli bir yaşam biçiminin ve dolayısıyla da belirli ve egemen bir medeniyetin yaygınlaştırılması ve evrenselleştirilmesi çabasının mı uzantısı olmaktadır? Esasında modern devlet, hukuk devleti, liberal demokrasi, anayasal demokrasi, insan hakları, laik hukuk gibi aynı çağlarda ve aynı siyasal gelişmeler sonucunda ortaya çıkmış olan kavramların, bu sordüğümüz sorularla tekrar tekrar ele alınması mümkündür ve bizce zorunludur.

1. Sivil Toplum Kavramının Doğuşu

17. yüzyılda John Locke, insanların doğuştan bazı hakları olduğunu ileri sü-rek, bireylerin devletin dışında bir tanımlanma alanına kavuşmasına yol açmıştır. Devlet, gücünü Tanrıdan almaktayken, insanlar kendilerine başka bir kaynak bulma

* Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı

¹ AKAL, Cemal Bali, *Sivil Toplumun Tanrısı*, İstanbul, 1990, s. 35.

yoluna gitmişlerdir. Böylelikle metafizik açıklamaların dışında bir açıklama sahası keşfedilmiş ve artık diğer bütün toplumsal gerçeklikler bu yeni sahada yeniden ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu gelişme ile devletin dışında bir tanımlanma alanına kavuşmuş olan kesimlerin, mutlakiyet ile olan mücadelesini isimlendirme imkanı doğmuştur. Sivil toplum kavramı işte bu noktada, devlet dışında ve devlete bağlı olmaksızın kendini tanımlamaya çalışan kesimlere verilen bir isim olmuştur. Dolayısıyla dikkat edilmesi gereken bir nokta, sivil toplum kavramının, devlet iktidarıyla belli bir mücadeleyi yürüten kesimlere özgü bir kavram oluşudur. Yani bu kesimler, devlet iktidarı dışında gelişmiş olan diğer bütün toplumsal merkezlere belli bir güç atfetmek için bu kavramı genişletmişlerdir. Zira aydınlanma düşünürlerinden çok daha önce de bu kavramı karşılayan, yani devlet üzerinde etkinlik sahibi olup da devletten belli ölçüde bağımsız hareket edebilen toplum anlayışını yansıtan isimlendirmeler mevcuttu. Örneğin *Aristoteles*, *koinonia politike* kavramını kullanarak siyasi kararlar üzerinde etkinlik sahibi olan bir topluluktan bahsetmektedir. Burada muhtemelen Atina demokrasisinde söz sahibi olan belli bir topluluk kesimi kastedilmiştir. Daha sonraları *Cicero* bu kavramı *societas civilis* şeklinde çevirmiş ve devlete bağlılığını sürdüren, “iyi vatandaş” olan kimseler için kullanmıştır. Bu çerçevede adeta bir toplumun üyesi olmak, bir devletin parçası olmak gibi algılanagelmıştır.²

İlk etapta sivil toplum, aydınlanma dönemi yazarlarına göre siyasi olarak aktif rol oynayan vatandaşların yer aldığı bir alanı oluşturmaktaydı. Özellikle sosyal sözleşme teorilerinde karşılaşılabileceğimiz bu yaklaşım, toplumun devlet üzerindeki belirleyiciliğine işaret etmekte, aynı zamanda bu belirleyiciliğe dayanak oluşturmaktaydı.

Aydınlanma dönemi yazarları sivil toplumu devletten bağımsız kullanmış böylelikle bir anlamda devleti sınırlandırmış ve toplumun dışında bir yere itmiştir. Özellikle *Hegel*'in sivil toplum ile siyasal toplum arasında yapmış olduğu ayırım daha analitik bir düzeyde devlet ve toplum arasındaki çizgileri belirtmiş, devletin düzenlediği alanları ve toplumsal ilişkileri siyasal toplum kavramıyla ifade etmiş, geriye kalan *özerk* alanları ise sivil toplum olarak isimlendirmiştir.³

Aydınlanma döneminde özellikle *Hegel* ve *Marx*'a gelene kadar, genel olarak “*civitas*, *societas*, *societas civilis*, *populus*, *res publica*” gibi kavramların aşağı yukarı aynı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.⁴ Yine *Hegel* sivil ve siyasal toplum arasındaki ayırımı ortaya koymadan önce bu iki kavram aynı anlamda kullanılmaktaydı. Örneğin *Locke*, sivil toplum ve siyasal toplum kavramını, sosyal sözleşme teorisi içinde, doğa durumu sonrası toplumu ifade etmek için kullanmıştır:

“İlk toplum erkek ve hanımı arasındaydı ve bu ebeveynler ile çocukların arasındaki toplumun başlamasına yol

² YILDIZ, Özkan, “Sivil Toplum, Demokrasi ve Çoğulculuk”, *Sivil Toplum*, 2(5), s. 85; SARIBAY, Ali Yaşar, *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*. Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul, 2001, s. 134.

³ BELGE, Murat, *Sivil Toplum Nedir?*, http://stk.bilgi.edu.tr/docs/m_belge.pdf (24.05.2006)

⁴ DOĞAN, İlyas, *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum*, İstanbul, 2002, s. 32.

verdi ve zamanla buna efendi ile köle arasındaki ilişki eklendi. Ve tüm bunlar ortak olarak bir araya gelip bir aile kurabilmesine rağmen bu ailenin sahibi ya da sahibesi bir aileye uygun gelecek bir takım kurallara sahipti ve bunların her biri ya da hepsi birlikte bunların her birinin farklı uçları, bağları ve sınırlarını düşündüğümüzde göreceğimiz gibi ‘siyasi toplumu’ oluşturdular.”⁵

Burada *Locke*'un siyasi toplumu, aileden başlayarak, bireylerin belirlenmiş kurallar çerçevesinde bir araya gelmeleri olarak açıkladığını görüyoruz. Dolayısıyla, kabul edilmiş birtakım normların varlığı, bir toplumu siyasi kılmak için yeterli ve gerekli olmaktadır. Zaten insanların tabiat halinden sosyal sözleşme ile siyasi topluma geçmelerinin altında yatan şey, *Locke*'a göre tabiat halinde insanların birbirlerinin haklarını çiğnemesinin önüne geçmek, yargılama ve cezalandırmayı kendileri adına gerçekleştirecek bir organizasyon meydana getirmek istemeleridir.⁶ “Bu sebeple Tabiat kanununun yaptırım gücünü herkesin bırakıp kamuya terk ettiği bir toplumda, oldukça birleşmiş bir dizi insan nerede varsa orada sadece siyasi ya da sivil bir toplum vardır.”⁷ Görüldüğü gibi *Locke* sivil ve siyasi toplumu aynı anlamda kullanmaktadır. Sivil toplum yani *societas civilis* ifadesindeki *civil* ifadesi aynı zamanda *medeni, şehirli, vatandaş* anlamlarını da kapsadığı için, tabiat halinden daha üst seviyeye çıkan insanları tanımlamada bunun vurgulanmak istendiği düşünülebilir.

Sivil toplum kavramı bu yönleriyle de bir anlamda *özerklik*in mevcut olduğu bir toplumsal oluşumu karşılamıştır. Sivil toplum, liberal düşünce geleneğinde devlet iktidarının sınırlandırıldığı bir alan olarak görülmekte ve bu *özerklik* aynı zamanda demokratik bir sistemin yaşama imkanı açısından zorunlu bir şart olarak kabul edilmektedir. Elbette liberal düşünce, bireyi toplumun üstünde gören bir anlayışa dayanmaktaysa da, bireyin birtakım sosyal ilişkiler içerisinde bulunabileceğini göz ardı etmemektedir. Ancak bu toplum, bireysel çıkarların şekillendirdiği bir biçimde ortaya çıkmalıdır.⁸ Bu açıdan, liberal düşünce taraftarlarınca sivil toplum, insanların siyasi tercihlerini serbestçe ortaya koyabilecekleri ve devlet iktidarının herhangi bir zorlamasıyla karşı karşıya gelmeyecekleri bir alandır. Hatta sivil toplum, insanların tercihlerini ifade etmelerinde esas aldıkları tercihler açısından tam bir serbestlik sağlamakta; insanlar, hem devletten hem de içinde yaşadıkları toplumun değerlerinden bağımsız olabilmektedirler.⁹ Bu bizi sivil toplumun başka bir özelliğine götürmektedir: çoğulculuk. Siyasi tercihlerin serbestçe ortaya konmasını sağlamakla beraber bu tercihlerin diğerleri üzerinde baskı oluşturmaması çoğulcu-

⁵ LOCKE, John, **Sivil Toplumda Devlet**, Çeviri: Serdar Taşçı, Hale Akman, İstanbul, 2002, s. 69.

⁶ GÜRİZ, Adnan, **Hukuk Felsefesi**, 5. Baskı, Ankara, 1999, s. 203-204; BALI, Ali Şafak, **Hukuk**, Konya, 2005, s. 136 ; İŞIKTAÇ, Yasemin, **Hukuk Felsefesi**, İstanbul, 2004, s. 160.

⁷ LOCKE, s. 75.

⁸ HEYWOOD, Andrew, **Political Ideologies**, London, 1992, s. 24.

⁹ DEMİR, Ömer, “Sivil Toplum ve Liberalizm”, **İslam, Sivil Toplum, Piyasa Ekonomisi**, Editör: Ömer Demir, Ankara, 1999, s. ix.

luğu ifade etmektedir. Aynı zamanda farklı tercihleri olması muhtemel kesimlerin total anlamda, bütünleyici nitelikte bir kimlik altında toplanmaması da sivil toplumun çoğulcu yönünü tamamlamaktadır. Zira böylesi bir total kimlik aynı zamanda belli bir ideolojiye tekabül edecektir.¹⁰

2. Liberal Sivil Toplum ve Cumhuriyetçi Sivil Toplum (Res Publica)

Bu çoğulcu yönüyle liberal sivil toplum anlayışı *Rousseau*cu cumhuriyet anlayışından uzaklaşmakta ve *yanılmaz, şaşmaz* nitelikteki *genel irade* kavramıyla ters düşmektedir. Bu daha çok *Montesquieu*'nun ileri sürdüğü dengeler mekanizmasıyla uyum gösterebilecek, siyasi iktidarın *kuvvetler ayrılığı* ile bölüştürülmesi, sınırlandırılması ve bir anlamda zayıflatılması düşüncesiyle paralel bir anlayıştır. Zaten sivil toplum tanımlanırken, onun *Hobbescu* anlamdaki bir egemenlik anlayışıyla çatıştığından, yasama organları dahil bütün iktidar kurumlarının sınırlandığı bir dizi siyasal düzenlemelerden bahsedilmektedir.¹¹

Ancak *cumhuriyetçi* bir bakış açısıyla da sivil toplumu ele alındığı görülmektedir. Çünkü cumhuriyet bir *res publicaya* dayanmakta, *res publica* ise bireylerin serbestçe karar alabilmesinin önüne geçen cemaatleri daraltmakta, bu şekilde toplum demokrasiye daha etkin biçimde katılabilmektedir. Toplumsal ilişkiler, cemaatler düzeyinden kopartıldığı takdirde, daha fazla kişisel düzeyde gerçekleşecektir. Aksi takdirde herkesin alt düzeyde bulunduğu aidiyetler ve mensubiyetler söz konusudur ve böyle bir toplumda siyaset minimum düzeydedir. Bu aidiyetler ve mensubiyetler ortadan kalkacak olursa toplumsal düzen her seferinde yeni baştan ele alınacağından siyaset güçlü olacaktır. Bu aynı zamanda cumhuriyetin varoluşu demektir. Cemaatlerin güçlü olması ve siyasetin azalması, yönetimin daha güçlenmesi anlamına gelmektedir. Cumhuriyet, evrensel bir *res publica* önerdiği için etnik ve dinsel cemaatler bu potada eriyecek, bireyler kendi tercihlerini bu ortamda serbestçe ifade edebilecektir.¹² Bu bir ölçüde sivil toplumla siyasal toplumu birlikte ele alan, Aristoteles'in demokrasisine daha fazla yaklaşan bir anlayıştır.

Aslında her iki yaklaşım da bireyin özerkliğini ön plana çıkarırken liberal yaklaşım cemaatlere ve benzeri gruplaşmalara birbirlerine *tahakküm* etmemeleri şartıyla göz yummaktadır. Cumhuriyetçi yaklaşım ise bu gruplaşmaların, alt düzeyde bireylerin iradelerini ve siyasallaşmalarını engelleyeceğini söylemekte, bu şekilde belirlenmiş bir ortamda *küçük tiranlıkların* ortaya çıkacağına işaret etmektedir. Cumhuriyetçi yaklaşım, sadece *res publica* total kimliğinin ifade edilmesiyle diğer kimliklerin olası üstünlüklerinin giderilebileceğini tespit etmektedir.

Liberal düşüncenin cemaatlere göz yummasının arka planında devletle etkin mücadele edebilecek toplulukların istenmesi yatmaktadır. Yani temelde, liberal sivil toplum devletle ilişki içerisinde olan grupları ifade etmekte, sivil toplumun siyasal toplumla mücadelesini veya çıkar ilişkilerini vurgulamaktadır. Cemaatler veya ör-

¹⁰ SARIBAY, s. 138.

¹¹ BARRY, Norman, "Sivil Toplum, Din ve İslam", **İslam, Sivil Toplum, Piyasa Ekonomisi**, Editör: Ömer Demir, Ankara, 1999, s. 2.

¹² KILIÇBAY, Mehmet Ali, **Cumhuriyet Ya Da Birey Olmak**, 2. Baskı, Ankara, 2003, s. 17-19.

gütlerin sivil toplumda tanımlanması da bu sebeptir. Bununla birlikte, sivil toplum içerisinde ortaya çıkabilecek bu gruplaşmaların da sivil toplumu güçlü kılacağı düşüncesi, serbestçe örgütlenme ve faaliyet gösterebilme düşüncesiyle ilişkilidir.¹³ *Jellinek*'in klasik insan hakları kategorilerinde *katulma hakları* olarak belirtilen siyasi haklar da (örgütlenme özgürlüğü gibi) alt grup ve kimliklere verilen bu önemi yansıtmaktadır.

Aslında buradan yola çıkılacak olursa, sivil toplum, sosyolojik olgusal bir tespitten çok normatif siyasi bir yapıya işaret etmektedir. Liberal ideoloji, sosyolojik olarak tespit edebileceğimiz herhangi bir *özel alan* kesimini değil de; devletle ilişki içerisinde olduğu ve çıkarlarını devlete dayatabildiği ölçüde birey ve grupları sivil toplum içerisine sokmaktadır. Dolayısıyla sadece *özzerklik*, sivil toplumdaki kastedilene ulaşılması için yeterli sayılmamakta, devlet politikasını etkilemesi de aranmaktadır.¹⁴ Şu halde sivil toplum bir sosyal olguyu değil bir amacı, bir toplum modelini ifade etmektedir. Çoğulcu bir toplum, bireylerin beraberinde; grup, dernek temeline dayanmakta ve bu yapıyla siyasi iktidarı etkilemektedir. Ancak böyle bir toplum yapısı normatif bir niteliği barındırdığı için, siyasi iktidarlarca da yıpratılmaması gereken, farklı menfaatler arasında belirli bir dengenin korunmasının gerekli olduğu bir toplum biçimidir.¹⁵

Şüphesiz kavramın ortaya çıktığı dönemin siyasi gelişmeleri perspektifinden bakıldığında *Hegel*'in sivil toplumu *burjuva toplumu* olarak tanımlaması bu noktada anlam kazanmaktadır. Zira sözü edilen eylem veya tavrın o dönemde *burjuva* tarafından gerçekleştirildiğini, monarşilerle mücadelenin bu kesim tarafından yürütüldüğünü hatırlamak gerekmektedir. *Hegel* bu açıdan, modern ekonomik ilişkilerin, kişilerin kendi menfaatlerini kollamaları açısından uygun bir zemin oluşturduğunu, böylelikle bireysel kimliklerin güçleneceğini belirtmektedir. Sivil toplum aynı zamanda kolektif bir sorumluluğu da içermekte, bu yönüyle de mesela yoksulluğun önüne geçebilmektedir.¹⁶

Hegel'in sivil toplumu açıklayışı günümüzde kullanılan anlama işaret etmesi açısından elverişlidir:

“Sivil toplum, bütün bireysel menfaatlerin birbirleriyle çarpıştığı bir savaş alanıdır. Böyle olduğu gibi, ayrıca, burada a) bir yandan, bu bireysel menfaat, özel topluluğun menfaatlerine karşı, b) öbür yandan da, ikisi birden [bireysel menfaat ve özel topluluğun menfaati beraberce] devletin düzenlemelerine ve yüksek görüş noktasına karşı mücadele ederler.”¹⁷

¹³ “Sivil toplum içinde iş çevreleri, kulüpler, aileler vb. yer alır. Bireyler, birlikler bu alanda, devletin keyfi müdahalesiyle karşılaşmadan özgürce ve serbestçe örgütlenebilir ve faaliyet gösterebilir.” YAYLA, Atilla, *Siyasi Düşünce Sözlüğü*, Ankara, 2003, s. 174.

¹⁴ ERDOĞAN, Mustafa, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, 2. Baskı, Ankara, 1998, s. 207.

¹⁵ DÂVER, Bülent, *Siyasal Bilime Giriş*, Ankara, 1968, s. 94.

¹⁶ MORROW, John, *History of Political Thought*, Londra, 1998, s. 89-90.

¹⁷ HEGEL, George Wilhelm Frederich, *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, Çeviren: Cenap Karakaya, 2. Baskı, İstanbul, 2004, s. 237.

Görüldüğü gibi *Hegel* liberal düşünürlerden farklı olarak, sivil toplumu ideal bir toplum modelinden çok, olgusal bir gerçeklik bazında ele almaktadır. Ayrıca “özel topluluğun menfaati” ifadesinden de anlaşılabilceği gibi bir sınıfsal yapıya işaret edilmektedir.

Şurası da gözden kaçmamalıdır ki, özellikle liberallerce ideal bir toplum modeli olarak vurgulanan ve güçlendirilmesi arzulanan sivil toplum, yine aynı tarihsellik içerisinde Avrupa’da belli ölçülerde gerçekleşme imkanı bulmaktaydı ve kuramsal açıklamalar bu gerçekleşmenin meşrulaştırılması fonksiyonunu ifa ediyordu. Dolayısıyla siyasal gelişmeler, kuramsal açıklamaların önünü açmakta ve belki de onlara yön vermekteydi.

3. Tarihsel Gelişim ve Sivil Toplumun Batı’ya Özgü Oluşu

Sivil toplumun devletle toplum arasında bir ayrıma yol açması, kapitalizmin doğup geliştiği Avrupa ülkelerine özgü bir durumdur. Tarih içerisinde, diğer dünya ülkelerine bakacak olursak toplumlar devletin organik birer parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu devletlerin “siyasi” oluşu *Schmitt*’in siyasi olanı açıklamasından da hatırlanabileceği gibi karşıtlıklar, yani dostluk ve düşmanlıklar üzerine kurulu bir anlayıştan doğmaktadır. Bu bağlamda, “hukukun üstünlüğü” ile sınırlandırılmış, kuvvetler ayrılığı ve parlamenter egemenlikle bütünleştirilmiş, sadece bireysel özgürlükleri gerçekleştirmekle yükümlü bir devlete itiraz eden *Schmitt* ulusun talepleri ve amaçlarına vurgu yaparak bir anlamda *Rousseau*’cu bir anlayışı ön plana çıkarır.¹⁸ Ancak *Schmitt*, *Rousseau*’dan daha ileri giderek devleti bağlayacak herhangi bir hukukun var olmadığını da ileri sürer. Çünkü devlet gerçekten egemense, aynı zamanda olağanüstü hale de karar verebilir. Olağan durumda geçerli olan bir hukuk normunun istisnasına yani bir anlamda ihlaline kalkışabilecek olan da devlettir.¹⁹ Bu ona göre egemenliğin bir şartıdır ve bu açıdan *liberal devletle* tamamen zıt bir devlet anlayışı ortaya koymaktadır. Böyle bir devlette görebileğimiz ilk şey, devletin belirli hedefler doğrultusunda siyasallaştığıdır. Siyasal olanı kavramsallaştırmasında *Schmitt*, dost ve düşmanlar ekseninde açıklanabilen sosyal olgulardan bahsetmektedir. Bu kavramsallaştırmayı *Schmitt* bir gerçeklik olarak ortaya koymakta, normatif herhangi bir beklenti taşımadığını belirtmektedir.²⁰

İşte modern “hukuk devleti” dışında kalan ve *Schmitt* tarafından siyasal niteliği vurgulanmış olan doğu devletlerine baktığımızda, gerçekten de belli idealler çerçevesinde, dost ve düşman algılaması ile karşılaşırız. Bütün bu devletlerde gözlemleyebileğimiz şey, genellikle dünya hakimiyeti ve benzeri ideallerle ifade edilebilen bir düşüncenin, mefkûrenin varlığıdır. Bunun yanında bu devletlerin varlık sebebi kutsal bir inancın sözcülüğü ve bayraktarlığı ile birlikte algılanmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında doğu toplumlarında devlet sadece birtakım işlevleri gerçekleştiren bir aygıt değil, belli ideallerin somutlaştığı bir canlı varlık gibidir.

¹⁸ İNCE, Hilal Onur, “Carl Schmitt’in Siyaset Anlayışının 11 Eylül Sonrası ABD Güvenlik Politikasına Yansımaları Üzerine Düşünceler”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 79, Kış 2004, s. 83.

¹⁹ SCHMITT, Carl, *Siyasi İlahiyat*. Çeviren: Emre Zeybekoğlu, Ankara, 2002, s. 13-14.

²⁰ İNCE, s. 85.

Mesela Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında, Anadolu'daki diğer beyliklerle arasında gerçekleşen meşruiyet mücadelesinin temelinde "Üst İslami Geleneğin" temsilcisi ve gaza beyliği olma anlayışlarına referans yapıldığı görülmektedir. Osmanlı Devleti de Anadolu'daki diğer Müslüman topluluklar ve onların ileri gelenleri arasında meşruiyetini Bizans'la *cihad* ediyor oluşundan alabilmiştir.²¹ Dolayısıyla Avrupa'da görüldüğü şekliyle devletin akıldan yola çıkarak seküler bir biçimde açıklanmaya çalışılması Osmanlı'da kesinlikle görülemeyecek bir gelişmedir. Seküler bir açıklamaya gidilememesinin bir sebebi, devletin ancak ve ancak kutsal değerlerle birlikte varlık bulabildiği anlayışıdır. Diğer sebep ise bu toplumlarda, bireylerin belirli kutsal idealleri temsil eden devletle çatışan herhangi bir menfaati kollayamayacak durumda olmasıdır. Böyle bir çatışma var olmadığı için de devleti yeniden açıklamak, tanımlamak, sınırlamak gibi arayışlara ihtiyaç duyulmamıştır.

Kılıçbay'ın Roma, Sasani, Bizans ve son olarak Osmanlı devletlerini *antik imparatorluklar* olarak tanımlarken dile getirdiği şu açıklamalar aslında modern öncesi (kapitalist ulus-devlet öncesi) bütün devletler için geçerlidir.

"Osmanlının da sonunda katıldığı Antik imparatorluk modelinin öğelerini ana hatları itibariyle şöyle çizmek mümkündür: Hakim-i mutlak bir hükümdar, rakip hükümdar olanaklarını önlemek üzere bir köle-yöneticiler *corpus*'u (Osmanlıda devşirme) ideolojik çerçeve olarak dinsel kurum ve nihayet *res publica* (yani bir bakıma siyaset) dışı tutulan üreticiler. Böylesine bir sistem, Platoncu modelin adeta mükemmel bir uygulaması olacaktır."²²

Böyle bir devlet ve toplum yapısında ilk farkına varacağımız şey, toplumun devlete göre tanımlanmasıdır. Devlet belli bir davanın (mesela nizam-ı alem) sözcüsüdür ve toplum da bu davanın bir parçası olmak durumundadır. Yine *Kılıçbay* durumu şöyle özetlemektedir:

"Osmanlı sisteminde ... hiçbir zaman bir özgürlük ve özerklik küresi olmamıştır, çünkü gücünü ve hakkını devlet dışındaki bir tabana dayayabilen herhangi bir tabaka var olamamıştır. Bundan ötürü de bireysellik ve birey hakları hiçbir zaman gündeme gelmemiştir. Batı'da hak olarak ortaya çıkan kavramın Osmanlı'da karşılığı yoktur. Osmanlı sisteminde yalnızca imtiyaz ve lütf vardır. Yani her şeyin sahibi ve belirleyicisi olan dar siyasal grubun, padişah ve sarayın topluma, onu oluşturan sınıf ve tabakaların güçleri ve hakettikleri doğrultusunda

²¹ ITZKOWITZ, Norman, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslamî Gelenek**, Çeviren: İsmet Özel, 3. Baskı, İstanbul, 2002, s. 38.

²² KILIÇBAY, Mehmet Ali, **Doğunun Devleti Batının Cumhuriyeti**, İstanbul, 1992, s.55. Ayrıca aynı eserde Bkz. s.67-80.

değil de sistemi ayakta tutan donuk nizam-ı âlem kavrayışı içinde dağıttıkları sadakalar vardır. Bireyselliğin ve bunun kolektif hali olan özerk kurumların bu toplumsal formasyonda yeşerememiş olması, herkesi devleti şurasından veya burasından tutmaya yöneltmiş bu da demokrasinin temel koşulu olan *res publica*'yı (artık cumhuriyet diyebiliriz) güdük bırakmıştır.”

Halbuki Batıda yeniçağla birlikte devletin açıklanışında belirleyici olan devletin kendisi olamamıştır. Burjuvazi, menfaatlerinin çatıştığı devleti, yine kendi menfaatlerine hizmet edecek şekilde açıklama çabasına girişmiştir ve dönemin düşünürleri de bu açıklamaya hizmet etmişlerdir.

Kapitalizmin kök salmadığı geleneksel siyasi iktidar ve toplum ilişkisi, toplumun devletin haricinde algılanamayacağı bir yapı sergilemektedir. Hatta hükümdarın dışındaki devlet görevlileri dahi yine o devlet idealinin merkezileştiği hükümdarın kişiliğine sıkı biçimde bağlanmıştır. *Machiavelli* bu durumu şöyle aktarır:

“Türklerin ünlü monarşisi bir efendi tarafından yönetilir ve ötekiler onun kullarıdır. Ülkesini sancaklara bölerek oralara dilediğini yönetici olarak gönderir, istediğini görevden alır, istediği gibi yerlerini değiştirir. Buna karşılık Fransa kralı, çok eski soydan gelen ve halkı tarafından kabul gören, sevilen çok sayıda büyük derebeyliklerle çevrilmiştir.”²³

Bütün toplumun sıkı bir biçimde siyasi iktidara bağlı olarak tanımlandığı bir ülkede sivil bir toplumdaki bahsetmek elbette mümkün değildir.

Bilindiği gibi, Osmanlı da dahil olmak üzere kapitalizmin kök salmadığı diğer geleneksel toplumlarda da birtakım ekonomik ve ticari ilişkiler sürdürülmekteydi. Ancak buradaki ekonomik ve ticari ilişkilerin kapitalist nitelikli olmaması, ekonomik varlıkları bulunan kimselerin menfaatlerinin devlet menfaatleriyle çatışmayacak ölçüde kalmasına yol açmıştır. Batıda ise görülen şey, önce merkantilist ekonomi çerçevesinde önceleri devletle işbirliği sürdüren burjuvazinin, kapitalist ekonominin doğası gereği daha fazlasını istemesi ve giderek devletle de çatışmak durumuna gelmesidir.²⁴

Öncelikle monarşiler kilise karşısında güçlerini artırmak için burjuvanın desteğini aramışlar, öte yandan diğer monarşilerle giriştikleri rekabeti ekonomik olarak üstün yürütebilmek için bu destekten faydalanmışlardır. Amaçlanan ise ülkeleri içerisindeki değerli madenlerin ve paranın sürekli artması ve dışarıya kaçmamasıdır.

²³ MACHIAVELLI, Nicholo, *Prens*, Çeviren: İştan Gündüz, İstanbul, 2003, s. 31-32.

²⁴ HEATON, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, Çevirenler: Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Ankara, 2005, s. 318-319; DOĞAN, s. 27-28.

Bunu sağlamak için burjuvaziye büyük imtiyazlar tanınmıştır.²⁵ Bu aynı zamanda ulus-devletlerin de ortaya çıkışı anlamına gelmekteydi. Zira kendi ülkesindeki burjuvaziye destekleyen monarşiler aslında iç millî pazarlarını da oluşturmaktaydılar. Bu bağlamda *Habermas* ulusu “bürokratik kurumlarıyla ve giderek artan malî ihtiyaçlarıyla merkantilist politikayı hızlandıracak olan modern devlet” yapısı içerisinde değerlendirilmektedir.²⁶ Bu durum burjuvazi için yeterli olmamıştır çünkü onlar için esas olan kapitalist ilişkiler, ekonomik gelişmelerinin bir ülkeyle kayıtlı olması durumuna müsait değildir. Diğer ülkelerle de bu ilişkilerini yürütmek, mal alıp satmak istemektedirler. *Laissez faire* anlayışı işte bu çerçevede burjuvazinin başkaldırışının ekonomik dayanağı haline gelmiştir.

Sonuçta ulaşılmaya çalışılan *liberal devlet* aslında *Poggi*'nin de ifadesiyle “burjuvazinin tüm toplum üzerinde sınıfsal egemenliğini kayırmak ve korumak üzere kurulmuştu.”²⁷ Bunun yanında “[t]üm bireylerin yasalar önündeki eşitliği anayasal bir ilke olarak anlamlıydı, çünkü özel mülkiyetin yasalarca korunması fiilen güvenlik güçlerinin, polis ve yargının etkinliklerini mülk sahibi sınıfların çıkarlarını gözetmek doğrultusunda yönlendiriyordu.”²⁸ Durum böyle olunca liberal, çoğulcu ve anayasal nitelikteki bir devlet karşısında güçlü kalabilen sivil toplumun merkezinde yine burjuvaziye görebiliyoruz. *Poggi* burada kısmen *Marx*'ı ve *Habermas*'ı eleştirerek devlet ve toplum ayrışmasının sadece siyasi ve ekonomik gelişmelerden kaynaklanmadığına dikkat çekmektedir. Bu süreç aynı zamanda kiliseden kopuşun ve laik devlete yönelişin de bir sonucu olmuştur.²⁹ *Gramsci* de gelişmeleri her şeyden önce sivil toplumla siyasal toplum arasındaki mücadelelerin sonucu olarak görmektedir. Ancak *Gramsci* kiliseden koparak laikleşme sürecindeki devletin kilise ile giriştiği role işaret etmekte, kiliseyle devletin, sivil toplumun farklı dönemlerdeki temsilcileri olmaları dolayısıyla çatıştığını ifade etmektedir.³⁰

Yukarıda Osmanlı toplumu için vurguladığımız husus buradaki laikleşme süreciyle paralellik göstermektedir. Zira devletin kutsal açıklamalardan arındırılması, devletin egemenliğinin de mutlaklığını ve sınırsızlığını ortadan kaldıran, sınırlı devlete yol açan bir gelişme olmuştur. Bu aynı zamanda kendisine yer açma çabasında ki sınıfların güçlenmesini ve sivil toplumun belirginleşmesini sağlamaktadır.

Ancak *Poggi*'den farklı olarak belirtilmesi gereken nokta aslında kiliseden kopmanın ve laik devlete yönelmenin arkasında yine siyasi ve ekonomik faktörlerin güçlü oluşu yatmaktadır. Önceleri kiliseye karşı kendi mutlak egemenliklerini kurmak isteyen monarşilerin kendi ülkelerinde kendi hukuklarını oluşturma çabasına

²⁵ DOBB, Maurice **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, Çeviren: F. Akar, İstanbul, 1992, s. 182–183; HABERMAS, Jürgen, **Kamusalın Yapısal Dönüşümü**, Çevirenler: Tanıl Bora, Mithat Sancar, 5. Baskı, İstanbul, 2003, s. 80.

²⁶ HABERMAS, s. 79.

²⁷ POGGI, Gianfranco, **Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım**, Çevirenler: Şule Kut, Binnaz Toprak, İstanbul, 2001, s. 140-141.

²⁸ POGGI, s. 141.

²⁹ POGGI, s. 142.

³⁰ GRAMSCI, Antonio, **Felsefe ve Politika Sorunları**, Çeviren: Adnan Cemgil, İstanbul, 1975, s. 333-334.

girmiş olması bu gelişmeyi başlatmış; ancak daha sonraları devletin teolojik olmayan, sadece akıl verilerine dayanan tarzda temellendirilmesi monarşilerin kendilerini de sınırlandırması sonucunu doğurmuştur. Çünkü monarşilerin girdiği sekülerleşme hadisesi, aslında monarşileri de kendi çıkarları önünde koşturmaya başlamış burjuvazinin ve kapitalizmin lehine bir zemin oluşturmuştur.

4. Kamusalılık ve Sivil Toplum

Bütün bu gelişmeler aslında siyasi iktidarın, toplumu kendi siyasallığıyla tanımladığı geleneksel doğu devlet anlayışlarından kopuşun bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kopuş ilk olarak Avrupa’da ortaya çıkmıştır. Bu kopuşu başlatan ise 13. yüzyıl Avrupa’sında, bazı ticaret yolları üzerindeki kentlerde, fuarlarda ve antrepo merkezlerinde ilk olarak karşılaşmaya başladığımız ticaret kapitalizmi ilişkileri olmuştur. Kapitalizmin ilk olarak ticaret ilişkileriyle başlamış olması aynı zamanda mal ve haber dolaşımını da meydana getirmiştir.³¹ Elbette kapitalist ilişki biçimlerini kabaca bu dönemde yaygınlaşan ticaretle özdeşleştirmek yeterli bir tespit değildir. *Dobb*’un da belirttiği gibi ilişki biçimlerinin karakterini belirleyen, uzun dönemler boyunca güçlenen sermaye olgusu ve kredi ilişkileri olmuştur.³²

Bu ticari dolaşım sayesinde gelişen pazarlar ve kalabalıklaşmaya başlayan kentler giderek artık birer *kamu* alanı halini almaktaydı. Feodal dönemde ticari postaların ve mektupların kamuya açık oluşuyla belirginleşen *temsili kamu* yapısı, daha sonraları feodalizmden ulus-devletlere geçilmesi ve merkantilizmin güçlenmesiyle birlikte devletin de içine katıldığı, resmileşen ve süreklileşen bir haber ve mal dolaşımına dönüşmüştür ve bu da *kamusallığı* devletle bütünleştirmiştir.³³

16. ve 17. yüzyıllarda burjuvazinin devlete yönelen talepleri arttığı zaman, belli bir olgunluğa ulaşmış olan kamusalılık da artık merkantilist anlayış çerçevesini aşmaya başlıyordu. Devlet güdümünden kurtulan kamusalılık, ilk olarak basın çerçevesinde kendini göstermekteydi.³⁴ Devletten bağımsız gelişen kamusal merkezler olarak özellikle İngiltere ve Fransa’da yaygınlaşan sanat ve edebiyat çevreleriyle karşılaşırız. Bu dönemde kamusallığın içerisine sarayın beraberinde şehir ahalinin de girdiğini söyleyebiliriz. Yüksek aristokrat ailelerle birlikte burjuvazinin takip ettiği tiyatrolar, sergiler ve salonlar; sanat ve edebiyatı izleyen, tüketen ve eleştirenlerin oluşturduğu bir kamu olarak belirlemekteydi.³⁵ Bunlar arasına dönemin en çok rağbet gören mekanları olan “bilimsel dernekler, edebiyat salonları, Mason locaları ve *café*’lerden, yayınevleri, gazete ve dergilere kadar”³⁶ çeşitli *kamular* da dahil edilebilir. Buralarda burjuvazinin edinmeye başladığı *kamu kimliği* giderek, *siyasal* konularda ifade edilmeye başlanan düşüncelere zemin oluşturmaktaydı. Önceleri bilimsel, edebi, felsefi tarzda yürütülen tartışmalar giderek “ulus”un sorun-

³¹ HABERMAS, s. 74-75.

³² DOBB, s. 65-66.

³³ HABERMAS, s. 79-80.

³⁴ HABERMAS, s. 84-85.

³⁵ HABERMAS, s. 98.

³⁶ POGGI, s. 101.

larına, yurttaşlık erdemlerine, yasamanın yetkilerinin sınırlandırılmasına, din ve devlet ilişkilerine kaymaya başlamıştı. Bu şekilde büyük ölçüde burjuvaziden, kısım de soylu ve alt ruhban sınıflarından oluşan, devleti *eleştirici* bir *sivil toplum* anlayışı güçlenmeye başladı.³⁷

Aynı dönemlerde eserler veren birtakım düşünürlerin de bu kamusal merkezlerde yankı bulduğunu ve buralardaki düşünceleri şekillendirdiğini söylemek de mümkündür. *Hobbes*'un *Leviathan*'da şekillendirdiği devlet anlayışı, *Grotius*'un tabii hukuku ilahi hukuktan ayırması, *Spinoza*'nın *Tractacus*'ta ve *Etika*'da ortaya koyduğu ahlaki nitelikli eleştiriler işte bu çevrelerde ciddi etkiler meydana getirmiş, örneğin Fransa'da *XIV. Louis* dönemindeki *Ancien Régime* (eski rejim) karşısındaki nefret giderek yüksek boyutlara ulaşmış, İngiltere'de ise tepkiler su yüzüne çıkarak 1688 İngiliz İhtilali'ne yol açmıştı.³⁸ 1688 İngiliz İhtilali'nde, 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde ve 1789 Fransız İhtilali'nde *Locke*, *Rousseau* ve *Hume* gibi liberal düşünce geleneğinin öncülerinden olan yazarların etkileri zaten bilinmektedir. Bu yazarların düşüncelerinin yaygınlaşmasında da yine sözünü ettiğimiz *kamusal*ların oynadığı rol oldukça önemli olmuştur. Böylelikle kamusal alan, devletin denetimi dışında güçlenen kısmıyla birlikte, sivil toplumu ve sivil toplum ideolojisini de güçlendirmiş, devlet iktidarına karşı yürütülen mücadeleye zemin hazırlamıştır.

Sonradan gelen kuramsal açıklamalara bakıldığında da sivil toplum geniş alandaki toplumun belirli bir alanına işaret etmektedir. Bu alan kamusal alandır ve kamusal alan grupların kendi menfaatleri çerçevesinde devletle etkileşim içinde olduğu mekandır.³⁹ Yine yukarıda bahsettiğimiz gelişim sürecinden anlaşılabilceği gibi kamusal alan, "toplumsal sorunlarla ilgili aleni tartışma zemini" olarak da ifade edilebilir.⁴⁰ Bu tartışmanın içeriği hakkında farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte; ağırlıklı olarak herkesi ilgilendiren çıkarlar ve meselelerle ilgili olarak iktidara eleştirel yaklaşan kamusal tartışma katılımcılarının toplumsal gelişim ve işleyişin seyri üzerinde yoğunlaştığı kabul edilmektedir. Katılımcılar ise kural olarak bütün vatandaşlardır.⁴¹

5. Sonuç ve Değerlendirme: Günümüzde Sivil Toplumun Fonksiyonu ve Sivil Toplum Kuruluşları

Yirminci yüzyıla geldiğimizde, özellikle 1929 ekonomik kriziyle birlikte, klasik kapitalist ekonominin, devlet düzenlemesinden tamamıyla bağımsız bir biçimde yürütülemeyeceği kanısı hâkim olmuş, *Keynes* ile birlikte devletin ekonomideki düzenleyici rolünün artırılmasına gidilmiştir.

³⁷ POGGI, s. 101-102.

³⁸ HAZARD, Paul, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, Çeviren: Erol Güngör, İstanbul, 1981, s. 280-289.

³⁹ ERDOĞAN, s. 210.

⁴⁰ SUNAY, Reyhan, "Cumhuriyetçi-Liberal-Müzakereci Kamusal Alan Modelleri ve Türkiye'de Kamusal Alanın Gelişimi", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 3-4, Yıl: 2002, s. 53.

⁴¹ SUNAY, s. 58-60.

Aşılması gereken sorun, kapitalist ekonomik düzenin devamlılığı sorunu olmuştur. Çünkü kapitalist gelişimin temel dinamiği olan sermayenin birikmesi ve merkezileşmesi durumu, giderek ülke içerisindeki ekonomik değerlerin aşırı derecede dengesiz biçimde dağılımına yol açmaktadır. Bu ise bir süre sonra sanayi kapitalizmi ile meydana getirilen ürünlerin alıcısının olmaması durumunu ortaya çıkarmıştır. İşte sürdürülebilir bir kapitalizmi elde edebilmek için tespit edilecek olan yol, alt gelir gruplarının içerisine düştüğü durumdan kurtarılarak, devlet eliyle, piyasada talep oluşturabilecek bir seviyede tutulması olmuştur. Böylelikle üretilen malların satılması mümkün olacak, yine kapitalist ilişkilerin doğası gereği sermayenin birikmesi ve merkezileşmesi eğilimi yine devam edecektir. Yapılan şey bir ölçüde devletin kapitalizme sokularak, bir denge oluşturması, subap vazifesi görmesi olmuştur. Böylelikle meydana gelmiş olan refah devletinin prensipleri şu şekilde özetlenmektedir:

“Önce topluluğun her üyesine, sadece insan olduğu için asgari bir *yaşama seviyesi* tanınmasıdır. İkincisi, ne zaman ki özel teşebbüs iktisadi istikrarsızlık ve çöküş tehdidini kendi başına önlemeye güç yetiremez, o zaman refah devleti müdahale yoluyla şiddetli dalgalanma dönemlerini atlatmak için bir *iktisadi* istikrar ve ilerleme siyaseti uygulamakla bağlıdır. Üçüncüsü, refah devleti kamu siyasetinin baş önceliği olarak *tam istihdam*’a bağlıdır.”⁴²

Ancak bilindiği gibi kapitalist ilişkiler ülke sınırlarıyla kayıtlı olmama karakteri de taşımaktadır. Sanayi kapitalizminin meydana getirmiş olduğu ürünlerin alıcısı sadece ülke içerisinde değil diğer ülkelerde de var olabilmeliydi. İşte bu amaçtan yola çıkarak, “az gelişmiş” olarak ifade edilen ülkelerde toplumların ekonomik anlamda belirli bir seviyede tutulması, fakat daha öncelikli olarak Batı medeniyetinin, sanayi devrimiyle meydana getirmiş olduğu ürünlerin alıcısı haline getirilmesi gündeme geldi. Çünkü “az gelişmiş” ülke toplumları henüz kapitalist ilişkilerin içerisine girmediği gibi bu ürünleri kullanma alışkanlığına da sahip değildi. İşte Batı için öngörülen “müdahaleci devlet” anlayışı, “az gelişmiş” ülkeler için “kalkınmacı devlet” olarak benimsendi ve buralardaki toplumların tüketim alışkanlıklarının devlet eliyle şekillendirilmesi sağlandı.⁴³ Bu dolaylı da olsa aslında kültürel bir değişim anlamına da gelmektedir. Söz konusu toplumlar kendi yaşam biçimlerini Batı kökenli teknik ve medeniyetinin ürünleriyle yeniden şekillendirecek ve dolayısıyla Batı Medeniyeti’nin bir parçası haline gelebilecektir.⁴⁴

Aslında kalkınmacı devlet eliyle gerçekleştirilen tek faaliyet ekonomik değildi. Kalkınmacı devlet, aynı zamanda sosyal ve siyasi bir öncü durumundaydı. Sırayla

⁴² EBENSTEIN, William, *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, Çeviren: İsmet Özel, 3. Baskı, İstanbul, 2003, s. 425-426.

⁴³ ACI, Esra Yüksel, *Kalkınma Sürecinin Yeni Aktörleri Sivil Toplum Kuruluşları*, İstanbul, 2005, s. 30.

⁴⁴ ÖZEL, İsmet, *Kalın Türk*, İstanbul, 2006, s. 30.

bağımsızlıklarını kazanan veya hiç sömürgeleşmemiş olan bu ülkelerde siyasi iktidarların oynadığı rol bir ölçüde liberal bir toplum yapısı üretmekle de yakından ilgiliydi. Her ne kadar bunlardan pek çoğunun siyaset literatürü açısından çok da çoğulcu olmayan, kısmen ve büyük ölçüde totaliter bir devlet-toplum ilişkisi barındırdığı biliniyor olsa da, arka plandaki asıl gelişmeler bu ülkelerde öncelikli olarak bir yurttaşlık bilincinin yeşertilmiş olması, temsili demokrasi aygıtlarının uygulamaya sokulması, içerik ve uygulama noktasında başarısız da olsa birer anayasanın var oluşu olmuştur. Hukuk devletine, insan haklarına, anayasal demokrasiye ve nihayet sivil toplumun güçlendirilmesine yönelik taleplerin bu ülkelerde ortaya çıkabilmesini sağlayan işte bu süreç olmuştur. Batı'nın kendi sosyal, siyasi, ekonomik ve tarihsel dinamikleriyle ortaya çıkan bu talepler ve değerler, bahsettiğimiz ülkelerde devletin müdahalesi eliyle ortaya çıkarılmıştır. Aksi takdirde bu ülkelerin kendi dinamikleriyle *liberal bir toplum* oluşturma noktasına gelebilmesi oldukça zor veya imkansız görünmekteydi.⁴⁵ Kapitalist ekonomi açısından, sermaye birikiminin yoğunlaşmadığı ülkelerde de *liberal* toplum yapılarının yaygınlaştırılmasının önemli görüldüğü dikkate alınacak olursa, burada bir müdahalenin gerekliliği kesin görülmektedir.⁴⁶

Bu sürecin içerisine elbette sosyalist Doğu Bloku ülkelerini de dahil etmek mümkündür. Doğu Bloku ülkelerinin tamamı sanayileşme yolunda ilerleme kaydetmiş ve Batı medeniyetinin ürünleri ve yaşam biçimiyle bütünleşmede geri kalmamıştır. Ekonomik ilişkilerin bu ülkelerde gösterdiği sınırlılık ve devlete bağımlılık siyasi anlamda Batı demokrasileri ile bir zıtlasmaya yol açmışsa da, temelde siyasi olarak bu ülke toplumlarının da modern devlet, anayasacılık, insan hakları ve 1980'lere doğru artan sivil toplum talepleriyle bütünleştiğini söylemek mümkündür. Doğu Blokunun, dağılmasıyla birlikte kısa bir süre içerisinde kapitalist sistemle entegre olması, bu toplumların ekonomik olarak liberalleşmeye elverişli bir hale getirildiğini göstermektedir.⁴⁷

Netice itibariyle gerek liberal demokrasilerden yana tercihte bulunmuş olan az gelişmiş ülkeler, gerekse sosyalist bir sistemi benimseyen Doğu Bloku ülkeleri, aslında kendi toplumlarının sivil bir niteliğe büründürülmesinde, şekilden ibaret kalsa da anayasa, hukuk devleti ve demokratik seçim olgusuyla tanıştırılmasında önemli rol oynamıştır.

Günümüzde sivil toplumun olumlu bir değer olarak algılanması, insanların kendilerini özgürce tanımlayabilmesi ve hiçbir zorlamayla karşılaşmaksızın hareket edebilmesi gibi beklentilerden kaynaklanmaktadır.⁴⁸ Daha derinlerde yer alan gerçeklik ise, son yüzyıl boyunca bütün dünya ülkelerinde demokrasinin, insan haklarının, liberal demokrasinin yüceltilmesi ve daima ulaşılması gereken bir hedef olarak algılanması gerçeğidir. Bu algılayış biçimi, yukarıda geleneksel Doğu toplumla-

⁴⁵ ACI, s. 29-30.

⁴⁶ MANİSALI, Erol, *Türkiye ve Küreselleşme*, Üçüncü Baskı, İstanbul, 2002, s. 45.

⁴⁷ ÖZEL, s. 20.

⁴⁸ ACI, s. 24.

rında mevcut olmadığını belirttiğimiz sivil toplum yapılanmasının giderek bu toplumlarda da mevcudiyet kazanmasına yol açmış, en azından sivil toplum ideal bir model olarak zihinlerdeki yerini almıştır.

Bu gelişme aynı zamanda kendisini kutsal değerler ekseninde siyasallaştıran geleneksel devlet yapıları yerine, kimi zaman akla, kimi zaman ise maddi gereksinimlere göre tanımlanmış bir devlet anlayışını Doğu toplumlarında yerleşik kılmıştır. Böylelikle Doğu toplumlarının devlete bakış açısı seküler bir nitelik kazanmış, devletin sadece bir “aygıt” olarak topluma hizmet etmekle yükümlü olduğu bilinci giderek sabit hale gelmiştir. Bu durum ise kendisini dünya üzerinde ve dünya çapında herhangi bir hedefle, idealle açıklama ihtiyacı hissetmeyen siyasi iktidarları ve bu devlet yönetiminde yaşamlarını sürdüren, bireysel olmaktan çok “bireyci” karakterde toplumları doğurmuştur.

Süreci daha derinden inceleyecek olursak, aslında geleneksel Doğu toplumlarında devletin kendini din eksenli ifade ediyor oluşu ve toplumun bu çerçevede tanımlanması (mesela Osmanlı’daki milletler sisteminin din merkezli oluşu) tarihsel gerçeği, yerini laik devlet gerçeğine ve kendi kendini çok çeşitli kimliklerle açıklayabilen toplum gerçeğine yani çoğulcu topluma bırakmıştır. Şüphesiz günümüzde de kendisini birtakım dini referanslarla açıklayan devletler bulunmaktadır. Ancak kapitalist ekonomik ilişkiler, zaten bu ülkelerdeki toplumların çoğulcu bir yapı içerisine girme sürecini hızlandırmakta, belli ölçülerde de olsa demokratik kabul edilebilecek parlamenter sistemlerin işletilmesi de bu toplumlarda siyasi taleplerin devlete karşı ileri sürülebilmesini artırmaktadır. Bu şüphesiz “kutsal” olan, “kutsal bir hedefi olan” devlet anlayışıyla örtüşmeyecek bir gelişmedir.

Bu çerçevede sivil toplum örgütleri de özellikle bu ülkelerde bahsettiğimiz süreci hızlandıran, “sivil toplum” modelini daha da yaygınlaştırmak üzere fonksiyon icra eden ideolojik bir aygıt niteliğindedir.

Sivil toplum örgütlerinin, devlet aygıtının bir parçası olmadığı ve devletten destek alıyor olsa bile bunun bağımsızlıklarını etkilemediği ileri sürülmektedir. Ancak dikkat edilmesi gereken bir eleştiri, sivil toplum olarak kabul edilen örgütlerin özellikle *liberal* düşünceye dayanan toplumsal güçlerle sınırlandırılmış olmasıdır. Sivil toplumun belirli bir düşünceyle sınırlandırılması, sivil toplum örgütü olarak kabul edilen bu güçlerin, konjonktürel olarak devletle veya devlet içerisindeki bazı kesimlerle ilişki içerisinde olabilmesi sonucunu da doğurmaktadır. Çünkü sivil toplum örgütlerinin analitik olarak devlet dışında ve devletten bağımsız oluşu kıstasından çok, liberal ideolojiyle yakınlık içerisinde olmasının aranması böylesi tehlikeleri de mümkün kılacaktır.⁴⁹

Bunun da ötesinde özerkliğin temel bir kıstas olarak kabul edildiği durumlarda yine birtakım sorunlar çıkabilmektedir. *Beckman*’a göre özerklik kıstasının, sivilliliğin derecesini gösterdiği kabul edilecek olsa bile, özerkliğin demokratikleşme için

⁴⁹ BECKMAN, Björn, “Demokratikleşmeyi Açıklamak: Sivil Toplum Kavramı Üzerine Notlar”, *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası*, Editörler: Elisabeth Özdalga, Sune Persson, İstanbul, 1999, s. 6-8.

gerekli bir koşul olup olmayacağı şüpheli görülmektedir. Buna örnek olarak *Beckman* Doğu ve Orta Avrupa’da totaliter rejimlerin çökmesi sürecini vermekte ve burada özerk örgütlerin zayıflığının demokratikleşmeyi engellemediğini belirtmektedir. Bununla beraber demokratikleşme ve bazı demokratik hakların elde edilmesi için özerklikten zaman zaman tavizler verilerek pazarlık imkanının genişletildiğini belirtmektedir.

“Bir toplumda belirli siyasal ve ekonomik konjonktürde, örneğin işçi örgütleri, işverenler karşısında çıkarlarını ve özerkliklerini korumak amacıyla, devleti kendi yararlarına müdahale etmeye teşvik etmek için işçi dostu saydıkları bir devletle ilişki kurmaktan çekinmeyebilirler.”⁵⁰

Aslında *Hegel*’e dönecek olursak, onun görüşünde partiler ve dernekler bir anlamda devletin *gizli dokularıdır*. Hükümetlere yönelik meşruiyet ve benimsemenin halk içerisinde var olabildiğini bir ölçüde sağlayan yine yönetici sınıfların özel girişimleri ile meydana getirilmiş siyasal dernekler ve sendikalarıdır.⁵¹

Hegel’in bu yaklaşımına benzer ve daha kategorik yaklaşım *Louis Althusser* tarafından ortaya atılmıştır. *Althusser*, yapmış olduğu açıklamalarda Marksist kurdan yola çıkarak devletin, egemen sınıfın üstyapısal bir aygıtı olduğunu belirtmektedir.⁵² Ancak devletin de egemen sınıfın menfaatlerini kollamak için kullandığı birtakım aygıtları bulunduğunu belirtmektedir. Devletle doğrudan bağlantılı olan baskı aygıtları arasında hükümet, idare, ordu, polis, mahkemeler, hapisaneler ve benzeri güçleri saymaktadır. Bu aygıtlar, (fiziksel olarak veya fiziksel olmayan yollardan) zor kullanabilen aygıtlardır. Bunun haricinde ise *Althusser*, devletin ideolojik aygıtlarından söz etmektedir.

“Devletin İdeolojik Aygıtları dediğimizde, gözlemcinin karşısına, birbirinden ayrı ve özelleşmiş kurumlar biçiminde dolaysız olarak çıkan belirli sayıda gerçekliği belirtiyoruz. ... İlk aşamada devletin *bir tek* (baskı) aygıtı olmasına karşın, *birden çok* sayıda DİA olduğunu gözlemleyebiliyoruz. Ve DİA’lar arasında bir birlik olduğunu varsaysak bile, DİA’ların bu çokluğunu bütünleştiren birlik dolaysızca görülmez. İkinci aşamada, devletin birleşik (baskı) aygıtının tümüyle *kamu* alanında yer almasına karşın, DİA’ların (görünüştteki dağınıklıkları içinde) en büyük bölümünün *özel* alanda bulunduğunu saptayabiliriz.”⁵³

⁵⁰ BECKMAN, s. 6-7.

⁵¹ GRAMSCI, s. 342-343.

⁵² ALTHUSSER, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çeviren: Alp Tümertekin, İstanbul, 2003, s. 166-167.

⁵³ ALTHUSSER, s. 168-169.

Althusser bu grupların, bir anlamda burjuva siyasi ve hukuki yapılanmasının kendini yeniden üreten bir şekilde devamlılığını sağladığına işaret etmektedir. Bunlar bir ölçüde sivil toplumun da devletin ideolojik aygıtlarından olabileceği düşüncesini uyandırmaktadır.⁵⁴ *Althusser*, bunları devletin ideolojik aygıtı olarak görmesinin gerekçesi olarak ise aslında *kamu alanı – özel alan* ayrımının burjuva hukukunda kullanılan bir ayırım olduğuna işaret eder. Bununla birlikte *Althusser*'e göre “egemen sınıfın *devleti* olan devlet ne kamusal ne de özeldir, tam tersine her türlü kamusal ya da özel ayrımın ön koşuludur.” Dolayısıyla da Devletin İdeolojik Aygıtlarının, kamu-özel ayrımına tabi olmaksızın yine devletin güdümünde olması oldukça doğaldır.⁵⁵ Devletin İdeolojik Aygıtlarının temel fonksiyonu ise egemen sınıfın menfaatleri doğrultusunda sosyoekonomik ilişkilerinin yeniden üretilmesidir.⁵⁶

Marksist düşünce çerçevesinde ortaya konulmuş olan bu tespiti biraz daha genişletmek gerekirse, bizce temel sorun belirli bir egemen sınıfla değil, belirli bir medeniyetle ilgilidir. Medeniyet meselesi açısından net, tutarlı ve bizce isabetli bir açıklama için *Oswald Spengler*'a başvurmak yerinde olacaktır. *Spengler*'in açıklamasına göre, aslında medeniyet, organik bir silsile çerçevesinde periyodik anlamda belli bir kültürün kaçınılmaz olarak ulaşacağı bir noktadır. Medeniyet, kültürün bir anlamda somut, maddi varlıklar düzleminde katılmış bir halidir ve temel işlevi o kültürün yeniden üretimini sağlamak olan bir aşamasıdır.⁵⁷ Dolayısıyla bugün teknik anlamda, yani araçsal olarak algıladığımız medeniyet unsurları, bir batı medeniyetinden rahatlıkla söz edebildiğimize göre aslında batı kültürünün yeniden üretimini sağlayan bir işleve sahiptir. Bu medeniyetin içerisinde modern devlet olgusunu ve sivil toplumu saymak ise kaçınılmazdır. Çünkü siyasi kurumlar medeniyet ürünleridir.

Burada tespit edebileceğimiz çarpıcı bir nokta, sivil toplumun bir medeniyet ürünü olarak, diğer siyasal yapılardan daha özel bir duruma işaret etmesidir. Bilindiği gibi *medeniyet*, Batı'daki *civilisation*'un çevirisi olarak yine Türkler tarafından türetilmiş bir Arapça kökenli kelimedir. *Civilisation*'un tarihçesine bakacak olursak daha başka önemli ipuçlarına ulaşmak mümkündür:

“Uygurluk (*civilisation*) kelimesi, uzun zamandan beri varolan ve XVI. yüzyılda kullanılmakta olan uygar (*civilisé*), uygarlaştırmak (*civiliser*) kelimelerinden hareketle yaratılmıştır. Uygurluk, 1732'de henüz bir hukuk usulü terimidir ve bir ceza hukuku davasını, medeni (*civil*) hukuk davası haline getiren adli bir işlem veya

⁵⁴ YAVUZ, Hilmi, **İslam ve Sivil Toplum Yazıları**, İstanbul, 1999, s. 70.

⁵⁵ ALTHUSSER, s. 170.

⁵⁶ ALTHUSSER, s. 175.

⁵⁷ SPENGLER, Oswald, **Batı'nın Çöküşü**, Çeviren: Giovanni Scgonamillo, Nuray Sengelli, 2. Baskı, İstanbul, 1997, s. 45. *Braudel* kültürün uygarlığa dönüşümünü kentleşmeye bağlamaktadır. BRAUDEL, Fernand, **Uygurlukların Grameri**, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1996, s. 41-42. Gerçekten de yerleşik hayata geçen toplulukların, önceden sahip oldukları kültürü yeniden üretecek birtakım araçlar oluşturma gayretine girecekleri düşünülebilir.

kararı işaret etmektedir. ‘Uygar duruma geçiş’ anlamındaki modern ifade, daha sonraları, o sıralarda evrensel tarih üzerine bir kitap hazırlamakta olan (ama bunu kendi yayınlamayacaktır) Turgot’un kaleminden 1752’de çıkmıştır.”⁵⁸

Dolayısıyla sivil toplum, bir anlamda, *Roma Hukuku* geleneğinden gelen, sadece “vatandaş (civil) statüsüne sahip” kimselerin tabi olabildiği hukuk ilişkileri zemininde oluşan bir kavramdır.

Bütün bu açıklamalar çerçevesinde sivil toplum kavramının yeniden sorgulanması ve ona atfedilen normatif değer yeniden ele alınması zorunlu görünmektedir. Çünkü sivil toplum, yaptığımız açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, evrensel nitelikli bir olgu değildir. Sivil toplum, sadece belli bir medeniyetin, içerisinde doğduğu kültürel unsurları pekiştiren belli bir sosyoekonomik yapının ürünüdür. Sivil toplumun, aynı tarihsel süreçten geçmeyen ve aynı kültüre sahip olmayan başka ülkelere de aktarılması demek, bu sosyoekonomik yapının da ihracını gerektirmektedir. Bu ise ideolojik yönlendirmeden başka bir anlam taşımaz.

Zaten *Althusser*’in ideoloji üzerine söylediklerini, *Marksist* geleneğe de paralel olarak, egemen sınıfın menfaatini koruyan hukuk ve siyaset ilişkilerinin yeniden üretimini sağlayan bütün unsurlar, şeklinde özetlersek bizim medeniyet üzerine yaptığımız tespitlerin paralelinde bir noktaya ulaşılmaktadır. Özetle, sivil toplum ister *Marksist* literatüre uygun olarak “ideoloji” veya “ideolojik aygıt” şeklinde algılsın, ister bizim tercih ettiğimiz şekilde bir *medeniyet* unsuru şeklinde algılsın; toplumlar düzeyinde belli kesimlerin, ülkeler düzeyinde ise belli toplumların çıkarlarını koruyan tarihsel (tarihdışı olmayan) ve yersel (evrensel olmayan) bir siyasi kavramdır.

⁵⁸ BRAUDEL, s. 27-28.

KAYNAKÇA

- ACI, Esra Yüksel, **Kalkınma Sürecinin Yeni Aktörleri Sivil Toplum Kuruluşları**, İstanbul, 2005.
- AKAL, Cemal Bali, **Sivil Toplumun Tanrısı**, İstanbul, 1990.
- ALTHUSSER, Louis, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, Çeviren: Alp Tümertekin, İstanbul, 2003.
- BALI, Ali Şafak, **Hukuk**, Konya, 2005.
- BARRY, Norman, “Sivil Toplum, Din ve İslam”, **İslam, Sivil Toplum, Piyasa Ekonomisi**, Editör: Ömer Demir, Ankara, 1999, s. 1-20.
- BRAUDEL, Fernand, **Uygarlıkların Grameri**, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1996.
- BECKMAN, Björn, “Demokratikleşmeyi Açıklamak: Sivil Toplum Kavramı Üzerine Notlar”, **Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası**, Editörler: Elisabeth Özdalga, Sune Persson, İstanbul, 1999, s. 1-10.
- BELGE, Murat, **Sivil Toplum Nedir?**, http://stk.bilgi.edu.tr/docs/m_belge.pdf (24.05.2006)
- DÂVER, Bülent, **Siyasal Bilime Giriş**, Ankara, 1968.
- DEMİR, Ömer, “Sivil Toplum ve Liberalizm”, **İslam, Sivil Toplum, Piyasa Ekonomisi**, Editör: Ömer Demir, Ankara, 1999, s. v-xxvii.
- DOBB, Maurice **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, Çeviren: F. Akar, İstanbul, 1992.
- DOĞAN, İlyas, **Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum**, İstanbul, 2002.
- EBENSTEIN, William, **Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri**, Çeviren: İsmet Özel, 3. Baskı, İstanbul, 2003.
- ERDOĞAN, Mustafa, **Liberal Toplum Liberal Siyaset**, 2. Baskı, Ankara, 1998.
- GRAMSCI, Antonio, **Felsefe ve Politika Sorunları**, Çeviren: Adnan Cemgil, İstanbul, 1975.
- GÜRİZ, Adnan, **Hukuk Felsefesi**, 5. Baskı, Ankara, 1999.
- HABERMAS, Jürgen, **Kamusalhğın Yapısal Dönüşümü**, Çevirenler: Tanıl Bora, Mithat Sancar, 5. Baskı, İstanbul, 2003.
- HAZARD, Paul, **Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme**, Çeviren: Erol Güngör, İstanbul, 1981.
- HEATON, Herbert, **Avrupa İktisat Tarihi**, Çevirenler: Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Ankara, 2005.
- HEGEL, George Wilhelm Frederich, **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, Çeviren: Cenap Karakaya, 2. Baskı, İstanbul, 2004.
- HEYWOOD, Andrew, **Political Ideologies**, London, 1992.

- İŞIKTAÇ, Yasemin, **Hukuk Felsefesi**, İstanbul, 2004.
- ITZKOWITZ, Norman, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslamî Gelenek**, Çeviren: İsmet Özel, 3. Baskı, İstanbul, 2002.
- İNCE, Hilal Onur, “Carl Schmitt’in Siyaset Anlayışının 11 Eylül Sonrası ABD Güvenlik Politikasına Yansımaları Üzerine Düşünceler”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 79, Kış 2004, s. 80-98.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali, **Cumhuriyet Ya Da Birey Olmak**, 2. Baskı, Ankara, 2003.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali, **Doğunun Devleti Batının Cumhuriyeti**, İstanbul, 1992.
- LOCKE, John, **Sivil Toplumda Devlet**, Çeviri: Serdar Taşçı, Hale Akman, İstanbul, 2002.
- MACHIAVELLI, Nicholo, **Prens**, Çeviren: Işıtan Gündüz, İstanbul, 2003.
- MANİSALI, Erol, **Türkiye ve Küreselleşme**, Üçüncü Baskı, İstanbul, 2002.
- MORROW, John, **History of Political Thought**, London, 1998.
- ÖZEL, İsmet, **Kalm Türk**, İstanbul, 2006.
- POGGI, Gianfranco, **Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım**, Çevirenler: Şule Kut, Binnaz Toprak, İstanbul, 2001.
- SARIBAY, Ali Yaşar, **Postmodernite Sivil Toplum ve İslam**, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul, 2001.
- SCHMITT, Carl, **Siyasi İlahiyat**, Çeviren: Emre Zeybekoğlu, Ankara, 2002.
- SPENGLER, Oswald, **Batı'nın Çöküşü**, Çeviren: Giovanni Scgonamillo, Nuray Sengelli, 2. Baskı, İstanbul, 1997.
- SUNAY, Reyhan, “Cumhuriyetçi-Liberal-Müzakereci Kamusal Alan Modelleri ve Türkiye’de Kamusal Alanın Gelişimi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 3-4, Yıl: 2002, s. 53-81.
- YAVUZ, Hilmi, **İslam ve Sivil Toplum Yazıları**, İstanbul, 1999.
- YAYLA, Atilla, **Siyasi Düşünce Sözlüğü**, Ankara, 2003.
- YILDIZ, Özkan, “Sivil Toplum, Demokrasi ve Çoğulculuk”, *Sivil Toplum*, 2(5), s. 85-92.

